

-
26. Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
 27. Сергеева М.С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: джерела та дослідження / Археологія і давня історія України. – Вип. 8. – К., 2012. – С. 133-145.
 28. Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е. з колекції Національного музею історії України // Археологія. – 2009. – №2. – С. 34 – 49.
 29. Терський С. Вироби з кості і рогу X – XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 68-87.
 30. Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1976. – С. 19-46.
 31. O'Meadhra U. Early Christian, Viking and Romanesque Art Motif-Pieces from Ireland // Theses and Papers in North-European Archaeology. – Vol. 17. – Stockholm, 1987. – 200 p.

Всеволод Івакін

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник ІА НАН України

НЕКРОПОЛЬ КИЇВСЬКОЇ ДРУЖИННОЇ ВЕРХІВКИ

Могильники займають одне з головних місць в історико-топографічній характеристиці середньовічного міста. Їх поява і функціонування тісно пов'язана з формуванням міста. Поховання епохи вікінгів свідчать про істотну соціальну та майнову диференціацію в досліджуваний період. Київська еліта ховає своїх представників у камерних похованнях та їх конструктивних варіаціях – дерев'яних спорудах, які втілюють ідею будинку мертвих (29 поховальних комплексів). Поза всяким сумнівом камерні поховання належать заможним представникам військової аристократії. Камерні поховання – тип поховальних споруд, які в скандинавських країнах виникають одночасно з процесом християнізації.

Ключові слова: поховальні традиції, камерне поховання, елітні захоронення, Київська Русь.

Дружинна епоха вже багато століть є одним з основних напрямів досліджень з археології Київської Русі. Саме в цей час виникає потужне державне утворення з центром спочатку в Ладозі, а потім у Києві. У X ст. Київ стає досить великим містом. Про це свідчить масова міська забудова на Подолі [15, с. 84-95; 14, с. 79], а також великі дружинні некрополі на київських горах [3, с. 104-105; 5, с. 134-138]. Враховуючи недостатність бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки стали основою для вивчення історії дружинної доби на Русі. Серед них, найбільш інформативними, необхідно визнати давньоруські похоронні пам'ятники. Саме матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві даного періоду. Особливою яскравістю і своєрідністю відрізнялася похоронна традиція аристократичної верхівки російського соціуму. Проблеми, пов'язані з її формуванням і розвитком вже давно стали предметом запеклих дискусій вчених-русистів. Вивченню похоронного обряду нової дружинної еліти Києва присвячені численні роботи археологів-русистів (Л. Голубева, М. Каргер, П. Толочко, С. Кілієвич, О. Моця, Г. Івакін, І. Мовчан, Я. Боровський, В. Зоценко, Ф. Андрощук, К. Михайлов і багато інших). Дана стаття виникла як спроба систематизації накопиченого археологічного матеріалу на основі єдиної типологічної схеми.

Київські аристократичні поховання дружинного періоду можна поділити на камерні поховання, поховання в «великих могильних ямах, а також елітні поховання з недостатньою інформацією про похоронної конструкції.

1. *Камерні поховання.* Термін «камера» запозичений вітчизняною археологічною наукою у скандинавських колег (від англійського «Chamber-grave» і німецького «Kammergrab», тобто похоронна кімната, комора). Перші камерні поховання були відкриті європейськими вченими в XIX ст. (Дослідження Ф. Магнуссоном і К. Томсеном поховання короля Горма в Елінзі (Данія) і розкопки Х. Стоппе в Бірці (Швеція)) [6, с. 159]. Камерні поховання відрізняються від інших типів великим розміром та складністю дерев'яних конструкцій. Основні критерії, за якими ми виділяємо камерні поховання від інших типів поховань, викликають активну дискусію серед дослідників давньоруського поховального обряду. Спираючись на наукові досягнення таких дослідників, як Я. Ламм, А.-С. Греслунд, Ю. Жарнов, К. Михайлов, можна виділити такі основні ознаки камерних поховань:

1). А.-С. Греслунд найважливішою ознакою камерних поховань могильника Бірки справедливо вважає ширину могильної ями в поєднанні з співвідношеннями ширини і довжини ями [18, с. 27]. Таким чином, до київських камер відносяться конструкції, ширина дна ями яких складає не менше 1,0-1,5 м, довжина – 2,5 м. Середня площа київських камер дорівнює приблизно 9,5 м².

2). Наявність складних дерев'яних конструкцій, побудованих на місці, тобто в похоронній ямі [19, С. 66]. Більшість дослідників вважають цю ознаку основною [7, С. 10]. Однак останній критерій має відносний характер для деяких київських камер. В лесових ґрунтах київських пагорбів ці конструкції погано зберігаються і не у всіх випадках фіксуються в процесі дослідження. Це стосується, в першу чергу, київських пам'яток, відкритих в дореволюційний період.

3). Присутність багатого і різноманітного інвентарю, який свідчить про високий соціальний статус померлого.

4). Поховання дружинника з конем.

5). Парне поховання дружинника з жінкою.

Наведені критерії необхідно застосовувати в комплексному поєднанні: великі розміри могильної ями можуть бути ознакою камерного обряду тільки в поєднанні з іншими конструктивними і ритуальними особливостями. Подібні споруди на території України відкриті на території Києва і в окрузі Чернігова. Перший реєстр київських поховальних камер склали Ф. Андрощук і Р. Осадчий (16 поховальних комплексів) [1, с. 99].

Всього у Києві виявлено 16 поховань (19% від усіх трупопокладень), які за вищевказаними ознаками можна віднести до камерних поховань (див. каталог камерних поховань). Можливо, до цього реєстру слід додати й інші комплекси. Поховання (№104 за Каргером) виявлено і досліджено Т. Кибальчицем в 1879 р. на вул. Десятинній. Тут знайдено характерний для камерних поховань супровідний інвентар: кістяна підвіска під вуздечку, наконечники стріл, списів тощо. Не виключено, що поховання було камерним, однак через непрофесійні розкопки Т. Кибальчича зафіксувати конструктивні особливості похоронної будівлі не вдалося. Інакше обстоїть справа з об'єктами, знайденими І. Хойновським в садибі Я. Кривцова в 1892 р. Тоді були відкриті зрубні конструкції з дерев'яним накатом, в яких містилися людські скелети і горщики з кашею. Автор розкопок інтерпретував знахідку як згаданий в літописах поруб, а виявлені скелети, на думку І. Хойновського, належали полоненим, яких після монгольського погрому залишили і вони загинули від голоду [17, с. 16]. Можливо, ці об'єкти були залишками камерних поховань. Як вже говорилося, в ґрунтах київських гір дуже погано зберігається дерево, і тільки в деяких випадках за залишками деревного тліну і за відбитками колод і дощок на стінках могильних ям, вдається визначити конструкцію камери. Серед давньоруських поховальних камер відомо два основних типи поховальних конструкцій: зрубні (складені з горизонтальних дощок і колод) і каркасно-стовпові. Необхідно відзначити, що при спорудженні київських камер частіше використовувалася зрубна будівельна традиція.

Зрубні камери більш-менш чітко зафіксовані в 14 київських похованнях (№№ 1–6, 10–16). У свою чергу, камери-зруби будували із застосуванням двох основних будівельних технологічних прийомів кріплення кутів: «в обло» і «в лапу». Обидві ці технології копіювали основні будівельні традиції, які існували на Русі Х ст. Зрубна техніка будівництва археологічно зафіксовано в більшості давньоруських міст. Дослідники давньоруського Подолу вважають, що на території цього з найдавніших київських районів більшість всіх споруд Х–ХІ ст. були побудовані в зрубної техніки [16, с. 9; 14, с. 79-80]. Серед зафіксованих давньоруських камер помітно переважають з'єднані «в обло» [6, с. 166]. Рубка «в обло» зафіксована у восьми київських камерах. Через поганий стан збереження органіки важко визначити породу дерева, з якого зроблений зруб. Однак, за аналогією з житловим будівництвом Києва, можна припустити, що для спорудження поховальних конструкцій використовували сосну. Це був зручний (прямий рівний стовбур дерева) і поширений матеріал. Іноді, очевидно, використовували дерева листяних порід (дуб, бук, в'яз) [15, с. 66-67]. Другий спосіб з'єднання кутів зрубів в давньоруських камерах – «в лапу» зафіксований лише в камерному похованні в районі Десятинної церкви (№ 123 по М. Каргеру) [5, с. 206-208].

1. Камери з горизонтальних колод, складених в «обло». Такі конструкції досліджені в п'яти похоронних камерах.

2. Камери з горизонтальних дощок, складених в «обло». Зрубні конструкції з дощок, зафіксовані в трьох київських камерах. Можливо, це якраз той випадок, коли соснові колоди замінювали дошками, випиляних з дерев листяних порід. Каркасно-стовпові камери. У кутах конструкції ставили стовпи, які підтримували стінки з горизонтально покладених дощок або обаполів. У київських похованнях зафіксовані тільки ямки від кутових стовпів і деревне тлін, що залишився від стін. Судячи з усього, стовпи не закопувалися, а забивалися загостреним кінцем у землю. До цього виду ми можемо віднести дві камери. Перекриття та підлоги київських камер, внутрішній інтер'єр. У чотирьох київських камерах зафіксовані залишки дерев'яної підлоги з дощок, обаполів або деревного тліну. У п'яти камерах вдалося простежити верхнє перекриття, яке сприяло збереженню підземного простору, а також відтворювало дах. Швидше за все, в більшості випадків камеру перекривали помостом, складеним також з дощок або обаполів, укладеного поперек ями. У камерному похованні № 3 в центрі камери зафіксовано яму від стовпа, який підтримував поперечні балки перекриття. Цвяхи, знайдені в похованнях камерних, свідчать про те, що дерев'яні конструкції камер іноді збивали залізними кованими

цвяхами. У камері, розкопаної на вул. Великій Житомирській, 2 у 2002 р. небіжчик лежав на дерев'яних ношах з розмірами: 2,15×1,3 м. Носилки зроблені за допомогою брусів і поздовжніх дощок 10–12 і 8 см, скріплених між собою [8, с. 190-191]. Іноді в київських елітних похованнях поховання поміщалися в додаткової спеціальної конструкції – дерев'яній труні [4, с. 94]. Подібні поховання виявлені на могильниках Гньоздова та Шестовиці, дослідниками не виключається вплив на цей звичай християнської обрядовості [6, с. 166].

2. В окрему групу ми виділяємо аристократичні поховання в «великих могильних ямах». До нього відносяться три поховання, здійснених в могильних ямах, які за розмірами відповідають камерним, проте не містять дерев'яних зрубних або каркасно-стовпових конструкцій. У похованні, знайденому в 1999 р. на вул. Володимирській, 8, стінки могильної ями були обшиті дерев'яними дошками [9, с. 18]. Деревний тлін і 17 цвяхів у жіночому похованні на вул. Рейтарській, 4, свідчать про наявність якихось дерев'яних конструкцій у похованні [10, с. 193]. У похованні, відкритому на вул. Великій Житомирській, 2, на дні могильної ями знаходилася ще одна яма, яка містила дерев'яну труну [11, с. 3-29]. Необхідно відзначити, що всі три поховання належать жінкам у віці 40–50 років. Багатий похоронний інвентар вказує на високий соціальний статус похованих. Очевидно, ми маємо справу з варіаціями похоронного обряду в камерах.

3. Елітні поховання з недостатньою інформацією про характер похоронної конструкції. Через відсутність даних про умови розкопок та враховуючи суперечливість знайденого матеріалу, ряд поховань ми залишаємо поза реєстром. У декількох камерних похованнях зафіксувати дерев'яних конструкцій не вдалося. Таких комплексів на київських могильниках виявлено п'ять. Частина цих пам'яток відкрито дореволюційними дослідниками – І. Хойновським (1891 р.), В. Гізе (1900 р.), М. Біляшівським та О. Скріленко (1899 р.), В. Антоновичем (1872 р.). Цю категорію об'єктів необхідно пов'язувати не стільки з конструктивними особливостями київських камер, скільки із збереженням дерева в місцевих ґрунтах і проблемами, пов'язаними з фіксацією залишків камерних споруд на методичному рівні кінця XIX – початку XX ст.

Вищезазначені три категорії похоронних комплексів (29 одиниць) за всіма ознаками належали багатій верхівці давньоруського міста і, так чи інакше, є конструктивними різновидами обряду камерних поховань. За статеві-віковим складом та характером супроводжувального інвентарю київські аристократичні поховання поділяється на декілька категорій.

Ще Д. Бліфельд запропонував типологію давньоруських камерних поховань (за матеріалами могильника в Шестовиці). Він виділив чотири різновиди поховань: одиночні, дружинника з конем, дружинника з жінкою, дружинника з жінкою і конем [2, с. 151-156]. Спираючись на розробки Д. Бліфельда, ми виділяємо наступні категорії київських елітних поховань.

1. Поховання знатного чоловіка. До даної категорії відноситься п'ять поховань – чоловічих.

2. Поховання знатної жінки – десять комплексів.

3. Три поховання належали дітям 6–12 років.

4. Поховання знатного чоловіка з конем. На київських могильниках досліджені вісім поховань дружинника з конем. Ці камери істотно відрізняються особливостями конструкції від звичайних камерних поховань – прямокутний простір камери ділиться дерев'яною перегородкою на два відділення: в одному ховали воїна, в іншому – кінь. Як правило, кістки коня в київських камерах розміщені в камері збоку від похованого (іноді паралельно тілу небіжчика) разом із спорядженням. Кінь лежить на боці або на животі з підігнутими ногами. Всього в давньоруських могильниках налічується більше 20 камерних поховань з конем [6, с. 166-167].

4. Парні поховання. Під час археологічних досліджень зафіксовані чотири камери, в яких було поховано дружинник з жінкою.

Цікавим постає похоронний комплекс, відкритий в 1998 р. на Софійській площі. У камерному похованні поряд зі скелетом дівчата (6-7 років), було виявлено суто чоловічий інвентар (стріли, стремена, ремінною набір з сумкою). Дослідники поховання інтерпретують комплекс, як поєднання жіночої інгумації з кенотафів або ритуальним позначенням чоловічого поховання [4, с. 40].

5. Парне поховання з конем було знайдено в 1936 р. біля східного торця «східного» палацу. Жінка лежала ліворуч від чоловіка. Можливо, небіжчики були поховані в сидячому положенні. Поруч знаходився череп коня [12, с. 45-47].

Під час досліджень С. Гамченко на садибі Трубецьких в 1926 р. було виявлено поховання коня (№115 за М. Каргер). Череп коня був обгорнутий лубом. У похованні виявлено інвентар, властивий дружинним захороненням: залишки сідла, стремена, підкова, фрагменти дерев'яного сагайдака і лука зі стрілами, бронзові прикраси від вуздечки. Залишків скелета воїна не виявлено. Ймовірно, ми маємо справу з кенотафів – меморативним пам'ятником дружиннику, який помер далеко від рідних місць дружиннику, і якому родичі побудували символічну могилу.

Проблема появи та розвитку камерного похоронного обряду і його різновидів на Русі досі остаточно не вирішена, не вирішено питання етнічної приналежності людей, похованих в елітних київських похованнях.

Ідея похоронної камери як дома для померлого відома на території Східної Європи ще з часів зрубної культурно-історичної спільності XVII–XII ст. до н. е. [13, с. 15]. Більшість давньоруських камер датуються досить широким часовим проміжком – з кінця IX до першої половини XI ст. Однак, у випадках, коли київські камерні поховання мають більш точні хронологічні показники, останні вказують на другу половину X в. Встановити верхню межу існування традиції допомагає топографічне розташування деяких камер. Так камери № 1, 4, 5 перебували під Десятинною церквою, або в безпосередній близькості від неї і були частково зруйновані її фундаментами. Поховання (№ 10), відкрите на Михайлівській площі, опинилося під конструкціями вала «міста Володимира». Тобто ця частина могильника була знищена в 980-і роки [6, с. 169]. У сучасній вітчизняній науковій літературі камерні поховання, як правило, пов'язують зі скандинавським населенням, так як майже всі знахідки давньоруських поховальних камер пов'язані з некрополями ранніх міських поселень епохи вікінгів (Київ, Псков, Стара Ладога, Гньоздово, Тімерево, Чернігів, Шестовиця). Однак деяка частина скандинавських наукових кіл сприймає камерні поховання як чужий елемент, традицію привнесену ззовні [18, с. 46]. Неодноразові спроби ідентифікувати походження похованих в камерних комплексах, аналізуючи предмети супровідного інвентарю, результатів не принесли. Тому, саме соціальна характеристика, а не визначення етнічної приналежності є домінуючою для реконструкції статусу похованих в камерах давньоруського Києва. Роль етнічного чинника тут нівелюється інтеграційними процесами між скандинавським, Балтським та угро-фінським елементом і масою слов'янського населення. Це підтверджується широким розповсюдженням слов'янських імен серед Рюриковичів вже в другій половині X ст. Очевидно, правильним буде вважати елітні поховання в камерах та їх різновидах основним похоронним обрядом нової аристократичної верхівки соціальної військово-торговельної групи – «Русі».

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // *Археологія* 1994. (3). – С. 99–106.
2. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К.: «Наукова думка», 1977. – 235 с.
3. Голубева Л. А. Киевский некрополь. // *МИА* 1949. (1). – С. 103–118.
4. Івакін Г. Ю., Козюба В. К., Поляков С. Є. Поховання X–XI ст. // *Нові дослідження давніх пам'яток Києва*. Київ: «Софія Київська», 2003. – С. 93–103.
5. Каргер М. К. Древний Киев. Т.1. – М., Л.: «Издательство Академии Наук СССР», 1958. – 597 с.
6. Михайлов К. А. Древнерусские камерные погребения и Гнездово // *Гнездово. 125 лет исследования*. М.: «Государственный исторический музей», 2001. – С. 159–175.
7. Михайлов К. А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). / Автореф. дисс. канд. ист. наук. – С-Пб., 2005. – 24 с.
8. Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 114–121.
9. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г., Архипова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р. // *НА ІА НАНУ*, 1999. – № 1999/23. – 36 с.
10. Мовчан І. І., Климовський С. І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* – К., 2002. – С. 192–195.
11. Мовчан І. І., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на вул. Велика Житомирська, 2. // *НА ІА НАНУ*, №2002/84. – 34 с.
12. Мовчанівський Т. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої садиби Петровського. *НА ІА НАНУ. Ф. ПМК\К. № 9(118)*. – 7 с.
13. Отрошенко В. В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. доктора іст. наук. К., 2005. – 33 с.
14. Тараненко С. П. Основні типи споруд масової забудови Подолу Києва X – першої половини XIII ст. // *Проблеми історії та археології України*. – Харків (7), 2008. – С. 79–80.
15. Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.
16. Харламов В. А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола) / Автореф. дисс. канд. архит. наук. – Л., 1990. – 19 с.
17. Хойновский И. А. Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г. Киев: «Типография Императорского университета Св. Володимира», 1893. – 84 с.
18. Gräslund A.-S. The Burial Customs // *A study of the graves on Bjorko*. – Stockholm: «Almqvist & Wiksell International», 1980. – 93 p.
19. Lamm J. P. En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra // *Fornvännen* 1973 (68). – С. 81–89.